

Л. Панчук

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Гуманістична парадигма, стверджувана у сучасній освітній ситуації, вимагає суттєвих коректив у спрямованості змісту навчання. “Концепція літературної освіти” та “Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, намітили її духовно-виховні орієнтири. Виходячи із основних, пріоритетних завдань концепцій (ними є усвідомлення поняття “національна самосвідомість”, “ментальність”), є необхідність впровадження у практичну роботу з

текстом завдань на їх осмислення суб'єктами навчання. Спершу необхідно дещо зауважити про часту вживаність поняття "ментальність". Кандидат філософських наук Лисий І.Я. зазначає: "Нині це поняття, як і всяке інше, що стає модним і претендує на певну ідеологічну чи й академічну респектабельність, опинилося під загрозою дискредитації" [1; 38]. Виникає потреба розтлумачення сутності терміну: "... це поняття-образ у різних контекстах дешифрують і як національний характер, психічний склад чи психологічний тип спільноти, національну психоструктуру, вихідну матрицю світорозуміння і світовідношення народу і в цьому розумінні його "дух" або "душа" ... [1; 39].

Проблеми ментальності та національної самосвідомості стали предметом обговорення науковців та практикантів. Бондаренко Ю. М. та Пасічник Є.А., розглядаючи джерела національної свідомості та витоки національної культури, підкреслюють, що твори художньої літератури можуть виступати джерелами вираження української ментальності, бо на це є ряд підстав. Вони виділяють: фольклор як літературний вияв народної творчості; високохудожні літературні твори із відображеними психологічними типами на фоні історичних епох; критично осмислені змалювання епох, які стають місцем вияву тих чи інших психологічних рис, і вплив їх на історичну долю народу; письменників – психологічних типів нації [2; 74].

Як було зазначено вище, літературознавцями, методистами розробляються певні віхи осмислення національної компоненти в літературі. Виходячи з напрацьованого досвіду, є можливість об'єднати в єдине ціле навчальні завдання, які стануть способом вивчення навчального матеріалу (тексту) із зазначеної проблеми та ґрунтом для формування окремих складників духовного світу (національної самосвідомості, патріотизму, національного ідеалу) школяра. Загалом, навчальні завдання матимуть ідейно-естетичне навантаження. Подаємо орієнтовний різновид завдань, спрямований на усвідомлення:

- морально-етичних засад фольклору;
- моральних чеснот української родини;
- пошанування українською сім'єю народних звичаїв і традицій, збереження пам'яті предків, свого роду;
- сутності національного характеру за життєписом письменника;
- рис українського національного характеру (позитивні якості українського народу та негативні – почуття меншовартості, слабкої волі, індивідуалізму);

- персонажів як психологічних типів спільноти;
- національної психоструктури через осмислення конкретних психологічних типів;
- світорозуміння українського народу;
- розуміння понять “дух” або “душа” народу;
- історичної вартості свого народу через осмислення епох, зіставлення психологічних типів, створених літературою різних часів.

Перед учителем-словесником стоїть завдання створити збірний образ українця, на його погляд, найдієвішим засобом – осягненням літератури у процесі навчання за нижче поданою науково-методичною моделлю: *усвідомлення моральних чеснот української родини.*

Набираючи рис національної, загальноосвітня школа сьогодні, особливої уваги надає формуванню національно-родинних цінностей, що передбачає й нові підходи в осмисленні словесної творчості, як вчителем, так і учнем. Тема української сім'ї, родини, роду знаходила у творчості українських письменників своє відображення протягом десятиліть, але тривалий час не була об'єктом вивчення літературознавців, педагогів.

Щоб відповісти на питання, як ментальність етнічної спільноти, сім'я позначається на своєрідності національної культури, варто переглянути праці М.Костомарова, М.Рильського, М.Зінківського. Чимало зроблено дослідниками з діаспори (О.Кульчинський, М.Кушнір, І.Мірчук, Д.Чижевський). Концептуальні теорії авторів літературних творів стануть практичним підґрунтям у роботі вчителя-філолога над художнім словом, оскільки українська література, сповідуючи загальнолюдські й національні цінності, протягом багатьох сторіч була джерелом національного усвідомлення і чи не єдиним виразником історичного буття українського народу, розкривала риси характеру українців, відображала їхні звичаї та традиції, а також боротьбу з ворогами за збереження своєї ідентичності. Але, на жаль, до останнього часу цей могутній виховний потенціал у школі майже не використовувався. Одним із найдієвіших засобів формування національного свідомого громадянина є широке використання можливостей літератури.

Учитель повинен постійно перебувати у творчому неспокої, знаходити способи і засоби, щоб розв'язання нелегкого завдання – формування рис української ментальності, національного характеру особистості школяра – стало досяжним у педагогічній практиці. Для цього словеснику потрібно доходити разом з учнями до глибокого усвідомлення таких питань:

1. Якими є літературні персонажі?
2. Що в житті вони цінували найбільше і для чого жили?
3. Чи можемо ми їх назвати українцями?

Завдяки цьому відбувається ідентифікація свого національного “Я” із національним “Я” персонажу художнього твору. Процес ідентифікації з нацією відбувається і через уявлення про рідну землю, про спільність історичної долі. Для старшокласників національним ідеалом стає збірний образ українця, наділений найшанованішими в народі рисами: працьовитістю, волелюбністю, гідністю, вірністю, добротою, любов’ю до землі, вірою в Бога та ін.

Змістом вищеозначеної моделі у першій складовій буде наповнення її такими підходами до вивчення роману І.П.Багряного “Тигролови” (11 клас), які підведуть учнів до розуміння авторського задуму змалювання трагічної долі Сіркової родини, як своєрідного модусу трагічної долі всієї України в епоху сталінщини:

1. На початку усвідомлення учнями цінностей родини, змалюваної в романі, вчитель з необхідністю радить звернути увагу на характери перших українських поселенців Далекого Сходу, перших каторжників минувшини українства. “... Було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... А першим був – бунтар і “ізмєнник” – малоросійський гетьман на ймення Дем’ян Многогрішний” [3; 25]. У цьому образі автор черпає основний матеріал для змалювання національного характеру – українця Григорія Многогрішного.

2. Далі необхідно розкрити причину масових поселень на Далекому Сході у кінці XIX століття, як їх непримирення із політичним, економічним та національно-культурним поневоленням. Тільки духовна міць – основна риса національної вдачі – допомагає людям пережити суворі випробування.

3. Одним із суттєвих аспектів під час аналізу роману буде робота старшокласників над такими ключовими питаннями:

- характеристика патріархальної сім’ї Сірків як духовної святині національно-родинної культури;
- осмислення трагічної долі конкретної родини як частки трагедії всієї нації;
- усвідомлення національного відродження українського народу через духовне утвердження української родини.

Сприйняття ж учнями родини на основі виписаних автором роману портретно-психологічних характеристик, рис вдачі кожного із членів сім’ї, спонукає їх не лише до усвідомлення персонажів роману І.Багряного а й до особистого самовдосконалення.

4. Найважливішим аспектом у роботі учнів над романом буде усвідомлення ментально-психологічного підґрунтя дій та вчинків його героїв, яке передбачає власного з'ясування низки питань:

- Яка причина еміграції сім'ї на Далекий Схід?
- Якими рисами національного характеру наділяє автор увесь рід Сірків?
- Як батьки формують у дітях почуття національної гідності?
- Які національні родинні реліквії збереглися в сім'ї?
- Чи успадкували Сіркові нащадки моральні принципи свого роду?
- Які загальнолюдські проблеми вирішує автор?

Насамкінець творчої роботи учні зможуть сягнути висновків, які свідчитимуть про осмислення ними авторського задуму. Вони усвідомлять непройдешну істину, що сім'я, родина Сірків, художньо-зображена на трагічному тлі історичного буття, була носієм, осередком моралі, національно-родинних ідеалів.

Окрім того, твір І.Багряного надасть можливість учителю допомогти школярам ствердитись у змісті і значенні понять: воля, національний характер, національний ідеал. Через гартування волі особистості та орієнтацію на національний ідеал учитель матиме змогу підняти школярів на вищий щабель ідентифікації себе з українським народом, прищепити риси національного характеру вихованцям із низьким рівнем національної свідомості.

Методично ж, вправність вчителя збагачена ефективними прийомами з розв'язання означених питань, буде основою для роботи зі школярами й у позаурочний час, де питання:

1. Хто я?
2. Чи можу вважати себе українцем?
3. Що потрібно зробити, щоб стати ним? Продовжують

побутувати.

Етноментальна культура школярів розвивається та удосконалюється, якщо вони виконують порівняльну роботу, зіставлення творів, близьких за сюжетом, проблемами, образами тощо може проводитися з різною метою. Виконуючи це завдання, учень навчиться спостерігати та усвідомлювати генезу ідейних позицій митця, його уподобань, захоплень, навчиться простежувати традиції та новаторство у мистецтві певного письменника у конкретному часовому вимірі.

“У старших класах зіставляються твори одного і того ж письменника, написані у різні періоди літературної діяльності.

Світоглядні позиції письменника зумовлюють не тільки ідейну, а й художню сторону творчості і визначають особливості бачення письменником світу, характер типізації життєвих явищ, його естетичні погляди” [4; 165]. Пасічник Є.А. акцентує увагу на ідейно-естетичній концепції автора твору, на проблематиці, що знаменує новизну творчого освоєння письменником дійсності.

Таку аналітичну роботу можна провести, зіставляючи словесний портретний живопис М.П.Стельмаха у романі “Кров людська – не водиця”, що і розкриє зміст другої складової моделі формування національної свідомості школярів.

Зображена Стельмахом галерея портретів, представників різних верств селянства, - це узагальнена картина життя, образ українського села початку 20-х років ХХ століття.

“Кров людська – не водиця” – пристрасна, високохудожня думка про долю народу, найкращі риси якого уособлює Свирид Мірошніченко. Він – центральна постать твору. У цьому образі учні повинні будуть:

1. Відзначити, що у дитинстві Свирид не зазнав радощів, материнської ласки. Життя “жмакувало”, “корчило” його, але він став ще впertішим, загартованішим і цілеспрямованішим. І хоч душа його “негнучка”, але вона надзвичайно щедра і чутлива до людського горя.

2. Школярі без поспіху, поступово, як це робить й сам М.П.Стельмах через окремі психологічно виразні окреслені деталі уявно і словесно малюють портрет Свирида. У нього “русяво-попелястий чуб”, він широкоплечий, гордовитий. Вираз очей, міміку Мірошніченка органічно доповнює слово. Через нього учні дізнаються, яким життям живе персонаж.

Очі у Свирида не просто “сірі”, а й з “різними краплинами голубого моря”. Такий специфічний відтінок, така деталь увиразнює образ – до такого висновку приходять учні шляхом спостережень.

3. Стельмах – митець, що користується найрізноманітнішими засобами типізації та індивідуалізації, що і стане предметом наступного етапу аналітично-порівняльної роботи учнів над відтворенням (“малюванням”) повнокровного образу Свирида Мірошніченка, змальованого у дії. Та найбільшої уваги письменник надає розкриттю найпотаємніших думок і почуттів персонажа-як через внутрішній монолог, так і через пряму мову, як за допомогою розповіді “від себе”, так і за допомогою мальовничих, емоційно наснажених пейзажів. Досліджуючи засоби типізації та індивідуалізації образу, учні роблять висновок, що голос автора в роздумах, відступах, немовби зливається з голосом Мірошніченка, а

погляд і вираз очей, міміка, тембр голосу, жест, що передають безперервну боротьбу найскладніших думок, найглибших почуттів, настроїв, переживань життєвої правди героя твору і автора.

4. У процесі такої роботи учні обов'язково відзначають високу майстерність письменника у відображенні подій, сповнених найвищого трагізму. Наприклад, учні звертаються до тексту (епізод вбивства дітей Мірошніченка – Левка і Настечки) і підкреслюють хижість Січкаря, який говорить: “...Це кров Мірошніченка. Виростуть – у батька підуть, не виростуть у батька сили виточать” [5; 196], – і вбиває їх по-звірячому. Це одна із найсильніших сцен у романі, ця смерть зморила, знищила Свирида, що автор передає одним визначенням: “...постарілий Мірошніченко”.

5. Досконале мистецтво слова Стельмаха школярі простежують за текстом, пізнаючи письменника як романіста – психолога, пригадуючи стриманість і глибинність слова В.Стефаніка, зіставляють їх і приходять до висновку, що один жест письменника вартий детальних тривалих описів: “Увесь день і всю ніч просидів Свирид Яковлевич біля своїх дітей, схиливши горду матроську голову на ті груди, в які не раз біла смерть. Люди бачили, як в нелюдській муці завмирало його серце, як лягали нові зморшки біля очей, з яких не витиснулось ні одної сльозини, – певне скам'яніли вони в чоловікові” [5; 206].

Підсумовують учні свою аналітичну роботу над живописним словесним портретом роману наступним:

- кожне повнозначне слово є немов матеріалізованим згустком людського болю;

- автор роману “Кров людська – не водиця” майстерно обіграє уже раз знайдену психологічну деталь: специфічний відтінок “сірих” Мірошніченкових очей – “з різними краплинами моря”, через яку передає безперервну “мінливість психіки”.

Щоб глибше збагнути всю складність і специфіку, своєрідність художніх засобів Стельмаха, які визначатимуть етноментальну психоструктуру персонажів, його творів школярі відслідковують живописання ним портретів, мистецтво творення образів у романі “Правда і кривда”, що і буде третьою складовою моделі формування національної свідомості школярів:

1. Учні усвідомлюють масштабність і символічність образу Безсмертного, що визначається у скупому діалозі: “В церкву, як з кінокадру, влетів молодий русявочубий полковник. За його плечима в багряному кипінні ворушилась накидка неба. Він зупинився біля правого притвору і невідомо в кого запитав:

- Тут Марко Безсмертний?

- Тут усі безсмертні! – суворо відповів йому немолодий воїн, в якого груди і всі ордени були залиті кров'ю.

- Так, вояче, - виструнчився полковник. – Тут усі безсмертні” [5; 7].

Спостерігаючи за образом, учні відзначають, що різкі мазки (опис бою, прізвисько і портрет) підкреслюють у персонажеві (героеві) типові, характерні.

2. Далі учні, слідом за автором, вимальовують прямі та підтекстово-образні його деталі, простежують сходження автору роману до скомпонованості образу. Учні самостійно, на свій вибір і уподобання домальовують портрет персонажу, то через повторення попередньої деталі, то через яскраву нову деталь, винесену на перший план.

3. Підсумком такої роботи школярів буде висновок: „Марко-вольовий і життєрадісний, відвертий і лукаво-добродушний, правдивий і хитруватий. Невгасима (хоч і приховано стримана) любов до людей, до життя, до природи- ось що керує вчинками Безсмертного.” Отже, в образах М.Стельмаха, вимальованих із тонкою психологічною майстерністю, розкривається багатий світ героїв (персонажів), типових українців, у діях яких проглядається національний менталітет, через що натхненно і високохудожньо втілена стельмахівська закоханість у людину, неповторне відчуття “барвінкового цвіту”.

Таким чином, творчому та літературознавчому процесу усвідомлення змісту поняття „національна самосвідомість”, „ментальність”, „психоструктура особистості” сприяє формуванню національної свідомості школярів, їх самосвідомості та самоідентифікації з українським народом.

Література:

1. Лисий І.Я. Менталітет і духовна культура українців. // Філософська і соціальна думка. – 1995. - № 11.
2. Бондаренко Ю.М., Пасічник Є.А. Школа: проблеми ментальності та національної самосвідомості. // Слово і Час. – 1993. - № 6.
3. Багряний І.П. Тигролови. Огненне коло. – К.: Укр.письменник, 1996.
4. Пасічник Є.А. Проблеми сучасного уроку літератури // Укр.мови і літ. в школі. – 1986. – № 2. с. 65-73; - № 3.
5. Стельмах М. “Кров людська – не водиця” // У 6-т. – К.: Дніпро, 1972.

Анотація

У статті викладаються матеріали, які акцентують увагу на необхідності впровадження у практичну роботу вчителя і учнів завдань, спрямованих на осмислення, усвідомлення понять „національна самосвідомість”, „ментальність”, при вивченні творів української літератури. Оскільки твори художньої літератури можуть виступати джерелами вираження української ментальності, подається система навчальних завдань, які матимуть ідейно-естетичне навантаження і будуть спрямовані на дослідження сутності національного характеру, національної психоструктури, понять „дух”, або „душа” народу.

Аннотация

В статье излагаются материалы, которые акцентируют внимание на необходимости внедрения в практическую работу учителя и учащихся заданий, направленных на осмысление, осознание понятий «национальное самосознание», «ментальность», при изучении проблемы украинской литературы. Поскольку произведения художественной литературы могут выступать источниками определения украинской ментальности, подается система учебных заданий, которые будут иметь идейно-эстетическую нагрузку и будут направлены на исследование сущности национального характера, национальной психоструктуры, понятий «дух» или «душа» народа.